

Gürer GÜLSEV N

Türk “soy” adımızın devletimizin adı olarak ilk kez “Kök Tür(ü)k”lerde kullanıldı mını biliyoruz. Bu imparatorluktan kalma Bengü Ta lar, Türk tarihinin oldu u kadar, Türk edebiyatının, özellikle de Türk dilinin en zengin kaynaklarındandır.

Köktürk yazıtlarında, Bilge Ka an “*tokuz oguz bodun kentü bodunum erti* ‘Dokuz O uz halkı öz halkım idi’ der (KT.K.4). Bu “o uz” adı, Eski Batı Türkçesi kaynaklarında kurallı olarak “ogur” ekinde kaydedilmi tir. Tarihte Asya, Avrupa, hatta Kuzey Afrika’da yazılı eserler vermi , günümüzde ise Türk dünyasının büyük ço unlu unu olu turan O uzların ilk edebî yazı dilleri, XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu sahasında ortaya çıkar. Daha önceleri için, XI. yüzyılda Ka garlı Mahmut, bizzat O uzcanın özelliklerinden mukayeseli olarak bahsetmi tir¹.

Hocam Zeynep Korkmaz, “Eski Türkçedeki O uzca Belirtiler” ba lıklı makalesinde², XI. yüzyıldan önceki O uzca üzerine bilgiler vermi ti. Bilimsel yazılarındaki titizlik ve disiplinle, hocam, en ayrıntö

Harezmi Türkçesi eserlerinden Nehcü'l-Feradis'te, Arap yazısının izin verdiği kadarıyla, bu ses tespit edilebilmektedir. Nehcü'l-Ferâdis'te *bér-* fiili, hem , hem de üstün ile gösterilmiştir ( ). Nehcü'l-Ferâdis'teki bu özellik, hocam Osman Nedim Tuna tarafından, tıpkı *-(y)UbAn* zarf-fiil eki gibi, Harezmi Türkçesindeki bir O uzca unsur olarak değerlendirilmektedir. Bilindiği gibi, aslen *ranî* olan Harezmi sahası, yüzyıl zarfında çoğunlukla O uz ve Kıpçaklarca Türkçeyle tirilmiştir ve yazı dili meydana getirilmiştir.

2. Uzun ünlüler : Köktürk ve Uygurcada aslı uzun ünlülerin bulunduğu u, sistemli bir şekilde Osman Nedim Tuna tarafından 1960 yılında gösterilmiştir⁷. Z. Korkmaz, ya ayan lehçelerden Yakut, Türkmen ve Özbekçede aslı uzun ünlülerin korunduğunu söylediğinden sonra, Türkmence'nin bir O uz lehçesi olmasından dolayı, Köktürkçedeki uzunlukların "O uzca bir unsur" olduğunu belirtmiştir.

Günümüzde uzun ünlüler düzenli olarak Yakut ve Türkmen Türkçelerinde saklanmıştır. Özbek Türkçesinde ise bakıyeleri vardır. Aslında, Anadolu'daki O uzların dilinde de uzun ünlülerin kalıntıları yaygın olarak vardır. Eski aslı uzun ünlülerin bir kısmı Anadolu Türkçesinde kısalmışken yanlarındaki ünsüzleri ötümlüyle tirmişlerdir (*ât* 'isim' > *ad*; *âç+ık-* 'acıkmak' > *acık-*, gibi). Hatta, Anadolu'da aslı uzun ünlüleri bulandıran ağızlar dahi mevcuttur⁸.

1980 yılında yayınlanan Halaç Türkçesinin sözlü ü, aslı ünlü uzunluklarının çok düzenli bir şekilde bu lehçede de korunduğunu göstermiştir (*êç* 'aç, tok olmayan'; *hêz-* 'azmak, yoldan çıkmak' *têş* 'ta')⁹. Arkaik özellikleri muhafaza etmiş bulunan Halaç Türkçesi de bir O uz lehçesidir. O halde, Köktürkçedeki uzun ünlülerin, gerçekten O uzca bir unsur olduğu u, Halaççanın ünsüzlenmesiyle daha da kesinlik kazanmıştır.

3. Ünlü incelemeleri : Z. Korkmaz burada, t, n, s, gibi di ve di et ünsüzleri ile y ünsüzünün yanındaki ünlülerin incelemesini incelemiştir, 3. teklik li ünsüzüyle + (s)l(n)+ ve geçmiş zaman eki -ml 'in genellikle ince ünlü yazılmış olduğunu da incelemiştir. Köktürkçede görülen bu incelemelerin pek çok lehçede devam etmesine rağmen, O uz Türkçesinde çok ileri ve yaygın olduğu u, bu incelemeleri O uzca unsur olarak da erlendirmişti¹⁰. Halaç Türkçesinde de 3. ki ünsüzünün ünlüsünün her zaman 'ince' olması da bu maddeye eklenmelidir:

Köktürkçe *armakçı+sin+Ø* (KT.G.9)
Halaç Türkçesi *bêba+si* 'babası'; *hav+i* 'evi'¹¹

4. # b- > #m : Önceste b > m de i ünsüzünün örneklerine, Köktürkçede de sporadik olarak rastlamaktayız. Bengü Ta larda kurallı şekilde b'lidir (*ben, bengü*). Seyrek olarak m'li şekiller de bulunur (*men*).

Günümüzde, kök ünlüsünden sonra n, ŋ gibi geniz ünsüzü bulandıran (*ben, beñü, bin-, biñ* gibi) kelimelerde 'm' önsesi yaygın olmasına rağmen *men* (*men-min, meñü, min-, miñ*), Anadolu Türkleri 'b'li şekilleri tercih eder. XI. yüzyılda Kağarlı Mahmut da "Türklerin (yani karahanlı Türklerinin) 'men' dediğini O uzların 'ben' dediğini" kaydetmiştir.

5. y türemesi (prothese) : Z. Korkmaz'ın örnekleri verildiğinde, bu maddeye "y dümesi (apherese)" demek daha doğrudur. Kağarlı Mahmut, XI. yüzyılda O uzların kelime başındaki 'y'leri attıklarını söylemiştir (*yelkin* 'yolcu' > *elkin*). O halde, Bengü Ta larda *yılpagut* 'bahadır, kahraman, yi it' kelimelerinin yanı sıra *alpagu* eklinin de bulunması, bir O uzca unsur olarak da erlendirilmelidir. Bugün Azerbaycan Türkçesinde de, 'yl' ile başlayan kelimelerde baştaki 'y' kurallı olarak dümlenmektedir.

⁷ Osman Nedim Tuna, "Köktürk Yazılı Belgelerde ve Uygurcada Uzun Vokaller", *Türk Dil Kurumu Yayınları*, s.215-282

⁸ Zeynep Korkmaz, "Batı Anadolu ağızlarına Aslı Vokal Uzunlukları Hakkında", *Türk Dil Kurumu Yayınları*, s.197-203

⁹ G.Doerfer und S. Tezcan, *Türk Dilleri*, Budapeşte 1980

¹⁰ Biz, Köktürkçedeki bazı eklerin sadece ince ünlü (i) ile bulunmuş olmasını, Z.Korkmaz gibi "ünlü incelemesi" olarak değil, Osman Nedim Tuna gibi "i'nin Köktürkçede nötr olması" şeklinde dümlüyoruz.

¹¹ G.Doerfer, "Khalaj and Its relation to the other Turkic Languages", *Türk Dil Kurumu Yayınları*, s.25

ekil (*bayırku+nıñ*, KT,D.35), ünsüzle biten kelimelere +İñ olarak eklenmektedir (*beg+iñ* ‘beyin’, KT,D.33). Bu durum, O uz lehçeleri için karakteristiktir. Di er ya ayan lehçelerde ünsüzle biten kelimelere de +nİñ olarak gelmektedir.

11. O uzların, XI. yüzyılda, geçmi zaman çekiminde öteki Türklerden farklı olarak -dUK ekini her üç ahıs için de kullandıklarını Ka garlı Mahmut kaydetmi tir (*men ya kurduk* ‘Ben yay kurdum.’; *ol ya kurduk* ‘O yay kurdu.’). Z. Korkmaz, aynı durumun tek tük Eski Türkçe metinlerde de görüldü ünü söyleyerek, bunun da Köktürkçedeki O uzca bir unsur oldu unu belirtmi tir (*Karlık işiñe kelmedük* ‘Karlıklar müttefiklerine gelmediler.’; *Sekiz Oguz Tokuz Tatar kalmaduk* ‘Sekiz-O uz, Dokuz-Tatar hiçbiri kalmadı ve kalmadılar.’). Z.Korkmaz, bu eklin XI. yüzyıldan sonra sadece 3. ki ilerde kullanılmı olmasından dolayı “O uzcanın Eski Türkçedeki zayıf bir belirtisi olarak” de erlendirme yapmı tir.

Bizce, Ka garlı ve Z. Korkmaz’ın verdi i izahlar dı nda, O uzca -DUK ekinin kullanılı ı, Köktürk Bengü ta ları ile tam bir paralellik göstermektedir. Bu kullanılı , Köktürkçedeki O uzca unsurların en belirgin olanlarından biridir.. öyle ki: Köktürkçede ‘anlatılan geçmi zaman’ için, “OLUMLU F LLER”de -mİ eki kullanılmı , “OLUMSUZ F LLER”de ise (yani -mA- eki üzerinde) -dUK ekli tercih edilmi tir (*oglutı kagan bol-mıñ erinç inisi eçisin teg kılın-ma-duk erinç oglı kanın teg kılın-ma-duk erinç biligsiz kagan olur-mıñ erinç yablak kagan olur-mıñ erinç* ‘O ulları ka an olmu üphesiz. Küçü ü büyü ü gibi yaratılmamı muhakkak, oglu babası gibi yaratılmamı üphesiz. Biligsiz ka an tahta çıkmı , kötü ka an tahta çıkmı üphesiz’ (KT,D,5).

Bu olumlularda -mİ , olumsuzlarda (-mA)-dUK kar ıtlı ı, günümüz O uz lehçelerinden Halaç Türkçesinde aynen ya amaktadır (*allar bo mentegaka kälmiş ällär, amma ondiça ki kırĕg kuoşaça hĕyilmis, ĩez, hĕrlariya buora kälmedük ällär va küç vierilmis yĕ täb'id wolmiş allar.*)¹⁵.

Ayrıca, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de -mİ /-mA-dUK tercihinin bol örneklerine rastlamaktayız¹⁶: *dédi hassân dün gece işitimsem kim subha dek / eşigümde âh u feryâd eylemişsin eyleme*¹⁷ ; *Ben oruc tutan kullaruma ol nesneleri kim virem, gözler görmedük ola ve kulaklar işitmedük ola*.¹⁸

12. Z. Korkmaz, Köktürkçedeki -sİg gelecek zaman sıfat-fiili (*tutsug* ‘tutulması gerekli ey, vasiyet; *kün batsıg* ‘batı’) ekini, Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki -(y)Ası eklinin içinde görmektedir (*dahu kapuñuz yokdur sığınası*). Bu da Bengü ta lardaki O uzca bir unsurdur.

13. Köktürkçedeki gelecek zaman bildiren -DAÇI ekinin O uzca oldu unu Ka garlı Mahmut’a dayanarak belirten Z. korkmaz, bu eklin Eski Anadolu Türkçesi döneminde de bir süre kullanıldı ını kaydetmi tir.

14. Gerek Bengü ta larda gerekse Eski Anadolu Türkçesinde bolca kullanılan -(U)pAn /-(y)UbAn zarf-fiil eki de, hiç üphesiz, Z. Korkmaz’ın belirtti i gibi, O uzca bir unsurdur.

Seyrek olarak Harezmi Türkçesinde de görülen -(y)UbAn ekini, Osman Nedim Tuna, Harezmi Türkçesindeki O uzca unsurlardan biri olarak de erlendirmektedir.

15. Ayrıca, Köktürkçede +DA’nın ‘bulunma-ayırılma’ eki olarak kullanılmasını da Bengü Ta ların dilindeki O uzca özelliklere ekleyebiliriz. Çünkü, hem Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde hem de Türkiye Türkçesi a ızlarında +DA eklinin ‘bulunma’ halinin yanı sıra ‘ayırılma’ hali için de kullanıldı ı bol örneklerle görülmektedir.

Köktürkçe : *töpüsin+te* ‘tepesinden’(KT.D.11)¹⁹

¹⁵ Saadet Ça atay, , Dil ve Tarih-Co rafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1972 (Bu kitabın halaçça bölümü Semih Tezcan tarafından yazılmı tır), s.256

¹⁶ Gürer Gülsevin, , Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 86

¹⁷ Mustafa Canpolat, , Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1982 (259b:7. beyit)

¹⁸ Gürer Gülsevin, nönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve edebiyatı E itimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamı Doktora Tezi, Malatya 1989,C.I.,s.256

¹⁹ Muharrem Ergin, , (7. Baskı) stanbul1980, s.69

Eski Anadolu Türkçesi : *niçe kim tolu ola agzında dudagında öperler* (Marzubanname.16a.12)²⁰
Türkiye Türkçesi A ızları : *dadalarımız orta asyada gelmişlar* (El./Baskil,KBAYA,206/26/21)²¹

16. Köktürkçedeki -GAIİ sıfat- fiili (*ölgeli* ‘ölümlü’KT.K.10), Halaç Türkçesinde ya amaktadır (*keçgili il* ‘geçen yıl’)²².

Söz Varlı ı (leksikoloji)

Zeynep Korkmaz, makalesinde Eski Türkçe ile O uzca arasındaki kelime paralelliklerine de inmemi tir. Ancak, Köktürk Bengü Ta larının söz hazinesinde, O uzca olan kelimeler de bulunmaktadır. Bu kelimeler:

17. Dönü lülük zamiri olarak *öz /kentü* : Köktürkçede dönü lülük zamiri olarak hem *öz* hem de *kentü* kelimeleri kullanılmı tır. Oyrot, Hakas ve Tuva Türkçelerindeki *poyn*, *posım*, *potum* ve Çuva Türkçesindeki *ham* gibi ekiller dı mda, ya ayan lehçe ve ivelerimizde, yaygın olarak *öz* kullanılmaktadır. *kentü* kelimesi ise Türkiye Türkleri ile Gagauzlarda ya amaktadır. Karaçay ve Balkar Türkleri ise *kesi* derler.

Köktürk Bengü Ta ları ile paralel olarak, hem *öz* hem de *kendi* kelimeleri sadece ya ayan O uz lehçe ve ivelerinde bulunmaktadır (Türkiye Türkçesi *kendi*, bazı durumlarda *öz*; Azerbaycan Türkçesi *öz*.)²³.

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Ba kurt Türkçesi	Kazak Türkçesi	Kırgız Türkçesi	Özbek Türkçesi	tatar Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Uygur Türkçesi
kendi	öz	üz	öz	öz	öz	üz	ÔZ	öz

18. *bul- /tap-* ‘bulmak’ : Köktürkçedeki *bul-* ‘bulmak’ fiiline kar ılık, tarihî ve ya ayan lehçelerimizde *tap-* ‘bulmak’ kullanılır. Hatta bazı O uz ivelerinde bile *tapmak* ekli yaygındır. Türkiye Türkçesinde ise, tıpkı Bengü Ta larıda oldu u gibi, *bulmak* ekli tercih edilir²⁴:

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Ba kurt Türkçesi	Kazak Türkçesi	Kırgız Türkçesi	Özbek Türkçesi	tatar Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Uygur Türkçesi
bulmak	tapmaq bulmaq	tabıv	tabuv	tabû	tapmak	tabu	tapmak	tapmak

19. Köktürkçede ‘uyku’ anlamındaki ‘û’ kelimesi de bugün sadece Halaç Türkçesinde *û* olarak ya amaktadır²⁵. Ba ka bir lehçede ya amayan *û* ‘uyku’ kelimesini de Köktürk Bengü Ta larındaki O uzca unsurlardan saymak do ru olur.

20. Arapça ‘beyaz’ kelimesine kar ılık, Köktürkçede ‘ürüñ’ de geçmektedir. Ya ayan hemen bütün lehçelerimizde, ‘beyaz’ın Türkçe kar ılı ı olarak ‘ak’ kelimesi bulunur. Bengü Ta lardaki ‘ürüñ’ ise, ‘hiriñ’ ekinde Halaç Türkçesinde ya amaktadır.

²⁰ Güner Gülsevin,

, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 54

²¹ Ahmet Buran, s.201)

, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996,

²² G.Doerfer, “Khalaj and Its relation to the other Turkic Languages”, s.29

ı ı ı ı ı ı

²³ s.466-467

, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.466-467

²⁴ s.84-85

, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.84-85

²⁵ G.Doerfer, “Eski Türkçe le Halaçça Arasında a irtıcı Bir Ko utluk”,

, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1-12

SONUÇ

Yukarıda “Köktürkçedeki O uzca unsurlar” olarak zikredilenlerden karakteristik olanlar öyle bir tablo ile özetlenebilir:

SES B LG S

Köktürk Bengü Ta ları	O uz Lehçe ve iveleri
kapalı é	kapalı é (Azerbaycan Türkçesi)
aslî uzun ünlüler	aslî uzun ünlüler (Halaç Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Türkiye Türkçesi A ızları.)
kelime ba nda # b (ben, beŋgü) (nâdiren # m: men)	kelime ba nda # b (ben, beŋgü) (Azerbaycan Türkçesinde de # m : men)
# y dü mesi (apherese) (yılpagut / alpagu)	# y dü mesi (apherese) (Azerbaycan Türkçesinde karakteristik: yılan > ilan; yıldırım > ıldırım)

EK L B LG S

Köktürk Bengü Ta ları	O uz Lehçe ve iveleri
belirtme hali +(I)G	belirtme hali +(y)I < +(I)G (Azerbaycan Türkçesinde ünlü ile biten kelimelerde +nI)
genetive +(n)Iŋ beg+iŋ	genetive +(n)Iŋ / +(n)In bey+in
bulunma-ayrılma +DA	bulunma-ayrılma (Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye Türkçesi A ızlarında) +dA
yönelme hali: isim+KA; isim+iyelik+A	yönelme hali: isim+KA; isim+iyelik+A (Halaç Türkçesinde)
anlatılan geçmi zamanın olumlularında -mI / olumsuzlarında -mA-dUK	anlatılan geçmi zamanın olumlularında -mI / olumsuzlarında -mA-dUK (Halaç Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinde)
gelecek zaman sıfat-fiili -sIg	gelecek zaman sıfat-fiili -(y)AsI (Eski Anadolu Türkçesinde)
gelecek zaman -Daçı	gelecek zaman -daçı (Eski Anadolu Türkçesinde),
sıfat-fiil -GAll	sıfat-fiil -GIII (Halaç Türkçesinde)
zarf-fiil -(U)pAn	zarf-fiil -(y)UbAn (Eski Anadolu Türkçesinde)

SÖZ VARLI I

Köktürk Bengü Ta ları	O uz Lehçe ve iveleri
dönü lülük zamiri öz /kentü	dönü lülük zamiri öz /kendi (Türkiye Türkçesinde kendi; bazan öz; Azerbaycan Türkçesinde öz)
<i>bul-</i> ‘bulmak’	<i>bul-</i> ‘bulmak’ (Türkiye Türkçesi ‘ <i>bul-</i> ’; Azerbaycan Türkçesi ‘ <i>tap-</i> ’; O uz lehçeleri dı nda sürekli ‘ <i>tap-</i> ’.)
<i>û</i> ‘uyku’	<i>û</i> ‘uyku’ (Halaç Türkçesinde)
<i>ürüŋ</i> ‘beyaz, ak’	<i>hiriŋ</i> ‘beyaz, ak’